

Dualisme in de psychologie van de emotie

Een analyse van Vygotskij

R. van der Veer* en J. Valsiner**

Due to a lack of emphasis on the problem of mind/body dualism in contemporary psychological literature, that problem remains unsolved and constitutes an obstacle in the way of fruitful development of psychology. In this article, the authors describe Lev Vygotsky's analysis of the psychology of emotions of

his time, and his effort to find a solution to the mind/body problem by turning to the philosophical heritage of Spinoza. It is concluded that Vygotsky's contribution to the solution of the mind/body problem, despite its inadequacies, has not lost its relevance for psychology in the five decades that have passed since his time.

1. Inleiding

Sinds haar ontstaan als een zelfstandige discipline heeft de psychologie geworsteld met een van de filosofie geërfd probleem: de dualistische opvatting van lichaam en geest. In de loop van de vorige eeuw hebben vele psychologen getracht dit dualisme te overwinnen, meestal met weinig succes. Gedurende de laatste decennia is het lichaam-geest probleem wat op de achtergrond geraakt door de in toenemende mate empirische instelling van veel onderzoekers. Het lijkt erop dat men het probleem tracht op te lossen door het te vergeten. Het vergeten van problemen, echter, leidt niet tot oplossingen, en een groot deel van de hedendaagse empirische psychologie is evenzeer een gevangene van dit onopgeloste probleem als de psychologie van de eraan voorafgaande elf decennia (zie Meijnsing, 1986).

* Vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek, Rijksuniversiteit Leiden, Hooigracht 15, 2312 KM Leiden.

** Developmental Program, Department of Psychology, University of North Carolina

Dit onderzoek werd mede mogelijk gemaakt door een subsidie van zwo aan de eerste auteur.

In dit artikel bespreken we een van de vele pogingen het probleem van het lichaam-geest dualisme op te lossen. Het gaat hier om de poging die aan het eind van de jaren twintig en het begin van de jaren dertig werd ondernomen door de Sovjet-psycholoog Lev Vygotskij.

Vygotskij's bijdrage aan de psychologie krijgt inmiddels de aandacht die zij verdient. Gedeelten uit zijn werk werden in vele landen vertaald en zijn ideeën inspireerden uiteenlopende onderzoekers als Jerome Bruner (bijv. 1985), Stephen Toulmin (1978) en Roman Jakobson (1985). Vygotskij leefde in een tijd waarin het voor zeer goede onderzoekers kennelijk nog steeds mogelijk was de ontwikkelingen in bijna alle psychologische deelgebieden te volgen. De periode tussen de twee wereldoorlogen was ook een buitengewoon vruchtbare voor de psychologie. Zowel in Europa als in Noord-Amerika verschenen uitstekende theoretische studies en gedetailleerde empirische onderzoeken. Vygotskij maakte deel uit van deze 'Gouden Eeuw' in de psychologie en stond in actieve wisselwerking met Russische en internationale collega's. Hij betoonde zich hierbij een buitengewoon productief denker en publiceerde op zeer uiteenlopende terreinen van de psychologie en peda-

gogiek. Zijn ongeveer tweehonderd publikaties handelen over, onder andere, schizofrenie, denken en spraak, intelligentie, geheugen en defectologie (Vos, 1976; Van der Veer, 1985). Hij was bovendien een theoretisch onderzoeker van formaat. Davydov en Radzichovskij (1984, 1985) hebben recentelijk dit aspect van zijn werk op de voorgrond geplaatst. Als theoretisch onderzoeker (methodoloog) onderzocht Vygotskij de basisveronderstellingen en grondbegrippen van vele wetenschappelijke stromingen en scholen uit zijn tijd. Het is ook onze overtuiging dat juist hier een van de belangrijkste verdiensten van Vygotskij ligt. Feitelijke bevindingen plegen vrij snel achterhaald te worden, maar analyses van concepties en theorieën hebben doorgaans een langere halfwaardetijd. Op een onderzoeksgebied waar veelomvattende theorieën schaars zijn (zie Vroon & Draaisma (1985) voor een recente klaagzang), lijken Vygotskij's methodologische werk en zijn algemene theoretische benadering nog enige tijd van leven te hebben.

Ondanks Vygotskij's belang voor de psychologie zijn zijn geschriften maar langzaam tot onze beschikking gekomen. Sociaal-politieke achtergronden speelden hierbij een belangrijke rol (Kozulin, 1984). Lange tijd moesten onderzoekers afgaan op Vygotskij (1965, 1960) en op sporadische vertalingen (bijv. Vygotskij, 1962, 1978). De recente Sovjet-publikatie van Vygotskij's verzamelde werk heeft de situatie echter beduidend verbeterd.

Twee geschriften staan centraal bij de beoordeling van Vygotskij's verdiensten als theoretisch psycholoog en wetenschapsfilosoof. Het gaat hier om *De historische betekenis van de crisis in de psychologie (1927/1982)* en *De theorie van de emoties. Een historisch-psychologisch onderzoek (1931/1984)*. Aan het eerste geschrift is elders al aandacht besteed (Van der Veer, 1985, hoofdstuk 3). De tweede studie vormt het onderwerp van dit artikel. Tijdens Vygotskij's leven werd zij niet gepubliceerd en tot voor kort waren slechts fragmenten ervan (Vygotskij, 1968, 1970) bekend. Het doel van dit artikel is Vygotskij's argumentatie weer te geven en te laten zien hoe zijn analyse past in het raamwerk van zijn cultuurhistorische theorie. Bovendien zullen wij aangeven hoe het lichaam-geest dualisme de huidige emotietheorieën – en niet alleen de emotietheorieën (zie paragraaf 7) – nog steeds parten speelt. Daarom is deze studie ook van belang voor een appreciatie van Vygotskij's methodologische verdiensten. Vygotskij's streven naar een oplossing van dit dualisme – hoe fragmentarisch

en onvolkomen ook – heeft nog altijd actualiteitswaarde.

2. De psychologie van de emoties. Lijn van het betoog

Vygotskij's essay is tamelijk lang (ongeveer 225 pagina's) en nogal complex van structuur. Daarom geven we eerst de grote lijnen van zijn analyse weer en bespreken dan in paragraaf 3 de zaken gedetailleerder. Het essay begint met een uitvoerige bespreking van de James/Lange-theorie van de emoties. Zoals bekend ontwikkelden William James, de Amerikaanse psycholoog, en Carl Lange, Deens fysioloog, onafhankelijk van elkaar rond het eind van de vorige eeuw een paradoxale emotietheorie. Hun theorie luidde dat de door het autonome zenuwstelsel gereuleerde fysiologische veranderingen bij een emotie (trillen, transpireren) het *direct* gevolg zijn van het waarnemen van een opwindende of bedreigende stimulus. De beleving van de emotie zou op deze perifere reacties *volgen*. In de woorden van James (1890, p. 450): 'My theory ... is that the bodily changes follow directly the perception of the existing fact, and that our feeling of the same changes as they occur is the emotion ... that we feel sorry because we cry, angry because we strike, afraid because we tremble, and not that we cry, or tremble, because we are sorry, angry, or fearful, as the case may be'. Na een breedvoerige presentatie van de James/Lange-theorie laat Vygotskij vervolgens zien dat deze theorie op bepaalde problemen stuit. Hierbij leunt hij op de bevindingen van Cannon, die liet zien dat 1. de fysiologische verschijnselen niet zozeer van emotie tot emotie verschillen; hoe zou men dan kunnen 'weten' of men woedend was of bang?; 2. de interne organen niet zo goed geïnnerveerd zijn, waardoor interne veranderingen te langzaam zouden verlopen om als bron van emotie dienst te kunnen doen; 3. kunstmatig opwekken van de fysiologische veranderingen behorende bij een emotie (bijv. door injecties met adrenaline) niet tot de ervaring van een echte emotie leidt (men voelt zich *alsof* men bang of boos is). Dit alles kan uiteraard in elk inleidend psychologieboek gevonden worden en is op zichzelf niet interessant voor een beoordeling van Vygotskij. Wat wel interessant is, is dat Vygotskij, hoewel gebruik makend van diens gegevens om James en Lange te kritiseren, Cannons alternatief niet accepteert. In Cannons theorie werd het thalamusgebied geponeerd als een coördinatie-

centrum van zenuwimpulsen vanuit de perifere zintuigorganen en de corticale gebieden. Sommige emoties vereisten in Cannons visie geen coördinatie met de hogere niveaus van het zenuwstelsel en werden slechts door de thalamus gestuurd. Andere vereisten de integratie van zowel perifeer-thalamische als corticaal-thalamische input. Vygotskij is van mening dat Cannons thalamustheorie geen wezenlijke verbetering biedt. Ook Cannon geeft vooral een fysiologische emotietheorie en geen beeld van de psychologische aspecten van emotionele ervaringen. Willen we de James/Lange-emotietheorie werkelijk verbeteren, zegt Vygotskij, dan is een diepgaande filosofische analyse van de grondslagen van deze theorie noodzakelijk. In het vervolg van zijn betoog tracht hij tot zo'n analyse te komen. In het bijzonder probeert Vygotskij te laten zien dat de beperkingen en zwaktes van de James/Lange-theorie terug gaan op het werk van Descartes. De James/Lange-theorie valt eigenlijk, zo betoogt Vygotskij, voor een groot deel samen met de theorie die Descartes ontwikkelt in zijn *Les passions de l'âme*. Maar Descartes' invloed rijkt nog verder: de tweedeling in de psychologie is de erfenis van Descartes' ongelukkige oplossing van het stof-geest probleem. De eeuwige strijd tussen een natuurwetenschappelijk georiënteerde psychologie enerzijds en een geesteswetenschappelijk georiënteerde psychologie anderzijds vindt haar oorsprong in het werk van de Franse filosoof. Naar de mening van Vygotskij is deze tweedeling gebaseerd op een misvatting en kan het begin van een meer bevredigende analyse gevonden worden in het werk van Spinoza.

Vygotskij's betoog is dus als volgt opgebouwd: Hij laat zien dat de James/Lange-emotietheorie grotendeels samenvalt met Descartes' theorie in 'Les passions de l'âme'. Betoogt vervolgens dat de psychologie van de emoties en de psychologie als geheel een nadelige invloed ondervinden van Descartes' erfgoed. Suggereert, ten slotte, dat de kiem van een oplossing voor de problemen van de psychologie in de geschriften van Spinoza gevonden kan worden.

3. De invloed van Descartes

In zijn 'Les passions de l'âme' probeert Descartes de passies of emoties zo exact mogelijk te beschrijven. Hij begint met een beschrijving van de lichaamsprocessen die de aanleiding vormen tot de emotie. Om zijn betoog te begrijpen, moeten we weten dat alle

gewaarwordingen afhankelijk zijn van zenuwen, die zijn als 'draadjes of buisjes komend van de hersenen' en die, evenals de hersenen zelf, een zeer ijle lucht of wind bevatten, die 'de animale geesten' wordt genoemd (Cottingham et al., 1985, p. 330). Descartes legt uit dat de zogenaamde geesten materieel opgevat dienen te worden en in werkelijkheid bestaan uit uiterst kleine lichamen, die zeer snel bewegen 'als de vlam van een toorts' (Cottingham et al., 1985, p. 330). Wanneer iemand een angstaanjagend of bizar object ziet, beginnen de animale geesten zich van de zintuigen door de zenuwen naar de hersenen te verplaatsen, alwaar in de pijnappelklier het contact met de ziel tot stand komt. Deze klier kan door de animale geesten bewogen worden 'in zoveel richtingen als er waarneembare verschillen tussen de objecten zijn. Maar hij kan ook op verschillende wijze bewogen worden door de ziel' (Cottingham et al., 1985, p. 341). De ziel kan de pijnappelklier bewegen, waardoor de animale geesten naar de spieren en andere lichaamsdelen stromen en aldus de verschijnselen produceren die bij een emotie horen. Hieruit valt op te maken dat Descartes' analyse in twee delen uiteenvalt: 1. een afferente (perifere) emotietheorie; en 2. een efferente (centrale) emotietheorie. In het afferente deel zien we een puur mechanisch proces dat slechts aan het eind van een lange keten lichamelijke veranderingen tot een bewuste ervaring leidt. In het efferente deel zien we de ziel zelf een dergelijke causale keten starten. De centripetale en centrifugale (de formulering is van Vygotskij) gedeelten van Descartes' systeem kunnen zelfs met elkaar in conflict raken 'aangezien het kliertje in het midden van de hersenen door de ziel naar de ene kant en door de animale geesten naar de andere kant geduwd kan worden' (Cottingham et al., 1985, p. 346).

Laten we na deze korte schets allereerst aandacht besteden aan het centripetale gedeelte van Descartes' theorie en dit met de James/Lange-theorie vergelijken. Vygotskij merkt op dat bij Descartes' theorie de nadruk ligt op de passies als hadden deze een passief en perceptueel karakter. Een angstaanjagend object veroorzaakt het hele proces van zintuig tot aan pijnappelklier. Daar neemt de ziel als een homunculus de fysiologische veranderingen waar (vgl. Vroom & Draaisma, 1985, hoofdstuk 9). De ziel lijkt daarom veel op een passieve waarnemer of registrar van de bewegingen van de pijnappelklier. Vrijwel hetzelfde nu, aldus Vygotskij, kan gezegd worden van de James/Lange-emotietheorie. Voor James en Lange is een emotie ook de gewaarwording of perceptie van

lichamelijke (viscerale) veranderingen. James schreef, zoals we hiervoor zagen, dat 'the bodily changes follow directly the perception of the existing fact, and that our feeling of the same changes as they occur is the emotion'. Ook in deze formulering ligt de homunculus op de loer. We zien dat zowel de James/Lange-theorie als de Cartesiaanse theorie een in essentie deterministisch en causaal beeld schetsen van de oorsprong van emoties en dat ze beide de lichaamsprocessen op de voorgrond plaatsen. Zo'n benadering heeft volgens Vygotskij verschillende gevolgen. In de eerste plaats is het lastig om in deze conceptie ruimte te vinden voor de ontwikkeling van emoties. De lichamelijke (viscerale) processen verschillen waarschijnlijk niet tussen kind en volwassene, en dit leidt er snel toe dat men of elk verschil tussen de emotionele ervaring van het kind en die van de volwassene ontkent, of een andere bron voor de veronderstelde 'hogere' emotionele ervaringen van de volwassene postuleert (bijv. Descartes' ziel). Men is bovendien geneigd de primitievere emoties (angst, boosheid) als 'echter' te beschouwen en ontwikkeling te zien als het afsterven van deze emoties. In ieder geval zouden ze onder controle gehouden moeten worden, want 'de wijsheid leert ons de meesters van onze passies te zijn' (Cottingham et al., 1985, p. 404). Zodoende wordt ontwikkeling opgevat als het beteugelen van primitieve driften. Vygotskij kan zich totaal niet in deze voorstelling van zaken vinden. Naar zijn mening is de mens in staat tot meer verfijnde emoties dan het dier en hebben volwassenen een subtieler emotioneel leven dan het kind.¹ We zouden daarom moeten proberen de overgang van de eerste primitieve emoties naar de hogere emotionele ervaringen te schetsen. In de theorieën van James en Lange enerzijds, en Descartes anderzijds, is hier geen sprake van. De emoties komen naar voren als onveranderlijke, en daardoor uiteindelijk aangeboren, grootheden. We komen ter wereld met aangeboren emoties, zoals we met aangeboren ideeën ter wereld komen (Vygotskij, 1984, p. 272). De oorzaak voor dit ontbrekend ontwikkelingsperspectief is, uiteraard, gelegen in het lichaam-ziel dualisme van Descartes. De

lagere, lichamelijke, processen kunnen zich nooit tot de hogere emoties ontwikkelen, aangezien deze tot het rijk van de ziel behoren. Hetzelfde dualisme maakt het uiterst lastig een theorie van het emotionele leven te formuleren waarbij de emoties met de andere psychologische processen en het bewustzijn in het algemeen verbonden worden. Het is voor de dualist moeilijk in te zien dat de kwaliteit van emoties verandert naarmate de conceptuele kennis en de cognitieve vaardigheden van het kind veranderen.

Tot dusver hebben we gezien hoe Vygotskij probeert aan te tonen dat Descartes' centripetale theorie en de James/Lange-theorie equivalent zijn. Hoe staat het met het centrifugale gedeelte? Kunnen we centrifugale gedachten vinden in het werk van James? Vygotskij erkent dat in James' werk geen voorbeelden te vinden zijn van lichamelijke veranderingen die te weeg gebracht worden door de geest. Maar James aanvaardt wel, schoorvoetend, de mogelijkheid van zuiver intellectuele emoties (Vygotskij, 1984, p. 250) zonder lichamelijke correlaten. Hier valt James' theorie dus weer samen met die van Descartes, die de mogelijkheid van 'interne emoties die slechts door de ziel zelf in de ziel veroorzaakt worden' onderstreepte (Cottingham et al., 1985, p. 381). Naar de mening van Vygotskij is het postuleren van deze 'intellectuele emoties' in zekere zin onvermijdelijk. Een puur mechanistische verklaring van de emotionele ervaring is niet acceptabel. De exclusieve aandacht voor de lichamelijke processen verhindert een adequate opvatting van de hogere, typisch menselijke, aspecten van emoties. Vandaar dat ze op centrifugale, efferente wijze gepostuleerd worden. Vygotskij's conclusie is dat de James/Lange-emotiethorie voor een groot deel samenvalt met Descartes' verslag in 'Les passions de l'âme'.

4. Mechanistische causaliteit in Descartes' denken en de gevolgen ervan voor de James/Lange-theorie

Een zuiver centrifugale emotiethorie treffen we niet aan in James' werk, maar wel in dat van andere filosofen en psychologen, aldus Vygotskij. Hij noemt het werk van Dilthey, Spranger en Bergson. Deze onderzoekers trokken de zinvolheid van een causale, deterministische benadering in de psychologie in twijfel. Mogelijk was een dergelijke benadering geschikt voor de verklaring van lagere psychologische processen (bijv. reflexen), maar zeker niet voor het

1. Hier is Vygotskij duidelijk optimistischer dan bijv. Eysenck (1985) en Vroon en Draaisma (1985). In beide boeken wordt gerefereerd aan het zogenaamde reptielenbrein (vnl. het limbisch systeem) dat wij allen meedragen, en dat niet voor rede vatbaar is. Volgens Eysenck berusten emotioneel-neurotische processen op conditionering. Vygotskij benadrukt juist steeds de rol van corticale processen bij specifiek menselijke handelingen (bijv. Vygotskij, 1984, p. 210).

begrijpen van het menselijk denken, de wil, etc. Een deel van dit argument kan Vygotskij aanvaarden. Hoewel hij op zich erg gecharmeerd is van de pogingen van Descartes, James en Lange om tot een causale verklaring van emoties te komen, geeft hij toe dat hun zienswijze onacceptabel is. Vygotskij verwijst zelfs naar Socrates' beroemde woorden in de Phaedo. Socrates had een boek van Anaxagoras gelezen, waarin deze trachtte de wereld oorzakelijk te verklaren. Socrates is teleurgesteld over het boek. 'Naarmate ik vorderde met mijn lectuur, zag ik (...) dat hij als oorzaak aanvoerde: lucht, ether, water, en veel andere ongerijmdheden meer! Zijn geval, docht me, komt sterk overeen met dat van iemand die (...) als hij de oorzaken gaat noemen van elk mijner daden, zou beginnen met te verklaren: "Als hij nu hier zit, dan is het omdat zijn lichaam samengesteld is uit beenderen en pezen." (...) Ook in verband met het feit dat ik met u praat, zou hij bepaalde oorzaken van dezelfde aard kunnen noemen: de stem, de lucht, het gehoor, ja duizend andere soortgelijke oorzaken zou hij kunnen aanhalen, en toch verwaarlozen de echte oorzaken te noemen: nl. dat de Atheners het beter achtten mij te veroordelen en dat ik, op mijn beurt, het juist daarom beter heb gevonden hier te zitten ... Neen, dergelijke dingen oorzaken te noemen, is al te ongerijmd' (Phaedo, 1980, p. 339-340). Vygotskij vindt dit een prachtige kritiek op het mechanistisch verklaringsmodel en acht de kritiek van toepassing op de James/Lange-theorie en Descartes' denkbeelden. Hij accepteert echter geenszins de conclusie van de voorstanders van een hermeneutische benadering in de psychologie (Dilthey, Spranger) dat elke causale verklaring in de psychologie daarom onmogelijk is, en dat we terug zouden moeten vallen op hermeneutische procedures. Het failliet van de mechanistische causale verklaring impliceert niet de logische onmogelijkheid van elke causale verklaring van hogere psychische processen. In feite, zo stelt Vygotskij, betekent dit dat zowel subjectieve psychologie (de hermeneutische traditie) als objectieve psychologie dezelfde inadequate opvatting van causaal verklaren delen. Daarom bestudeert de aanhanger van de begrijpende psychologie de hogere psychische processen als waren ze vrij en ongedetermineerd als de ziel bij Descartes en daarom beperken de verdedigers van een objectieve, causaal-deterministische psychologie zich tot de bestudering van eenvoudige stimulus-respons processen (Vygotskij, 1984, p. 295). Vygotskij formuleert hier uiteraard de befaamde boedelscheiding in de psychologie, waarover Vos

(1976) in ons land het eerst gerapporteerd heeft. De boedelscheiding leidde tot 'de tragedie van de gehele moderne psychologie', die erin bestaat dat men geen methode kan vinden om het verband tussen onze gedachten en gevoelens enerzijds en de lichamelijke activiteit anderzijds inzichtelijk te maken (Vygotskij, 1984, p. 265).

5. Hedendaagse emotietheorieën

Voordat we de contouren van de door Vygotskij voorgestelde 'oplossing' bespreken, laten we eerst beknopt enige hedendaagse emotieonderzoekingen de revue passeren. Dit stelt ons in staat te zien dat Vygotskij's bijdrage niet slechts van historisch belang is, maar problemen aansnijdt waarmee het moderne onderzoek nog steeds worstelt. We concentreren ons op de theorieën van Schachter (1975) en Panksepp (1982). Het doel van de beknopte bespreking is niet een eindoordel te geven omtrent de validiteit van deze theorieën, maar om te laten zien hoezeer ook moderne theorieën nog aanleiding geven tot conceptuele verwarring en dualistische formuleringen.

Het is waarschijnlijk correct om te stellen dat Schachters twee-factoren theorie doortrokken is van een lichaam-geest dualisme. In deze theorie wordt gesteld dat een emotionele toestand het resultaat is van de interactie tussen twee componenten: fysiologische arousal en een 'cognition about the arousing situation'. Fysiologische arousal wordt hierbij opgevat als emotioneel diffuus en niet-specifiek: de arousal bepaalt de intensiteit, maar niet de kwaliteit van het emotionele proces. Het is de 'cognition' die bepaalt welke emotie ervaren zal worden (Reisenzein, 1983, p. 244). In Schachters model interpreteert de persoon dus een situatie of gebeurtenis als 'gevaarlijk', 'opwindend', etc., neemt de fysiologische veranderingen in het eigen lichaam waar en probeert, ten slotte, de arousal aan de subjectief geïnterpreteerde situatie toe te schrijven. Op deze wijze geformuleerd wordt het impliciete dualisme van Schachters model duidelijk. De geest neemt zowel de omgeving als het eigen lichaam waar en tracht redelijke interpretaties te vinden voor de waargenomen gebeurtenissen. In feite stelt Schachter hier en daar ook zelf (Schachter, 1975, p. 559) dat zijn positie interactionistisch is. Het valt dan ook moeilijk in te zien hoe zijn theorie opgewassen zou kunnen zijn tegen sommige van de meer specifieke kanttekeningen die Vy-

gotskij maakte bij de theorieën van zijn tijd. Neem Vygotskij's eis dat emotietheorieën een ontwikkeling zouden moeten weergeven (zie paragraaf 3). Redenerend vanuit een Schachteriaans gezichtspunt zou men kunnen argumenteren dat de interpretaties van situaties en gebeurtenissen van de persoon veranderen naarmate de persoon ouder wordt. Gezien de nadruk op het diffuse, niet-specifieke karakter van de arousal is het echter onwaarschijnlijk dat een aanhanger van Schachters theorie arousal opvat als iets dat bij het ouder worden veranderingen ondergaat. Het lichamelijke, arousal-deel van de emoties zou daarom het zelfde blijven, terwijl de 'cognitions' zouden veranderen. Zo'n opvatting verschilt niet wezenlijk van de posities die al door Vygotskij gekritiseerd werden (zie paragraaf 3). Ook daar was immers sprake van onveranderlijke 'lichamelijke' emoties, terwijl de ziel te hulp werd geroepen om de hogere emoties te verklaren.

Een recent door Panksepp (1982) voorgesteld model vergaat het al niet veel beter. Panksepp suggereert dat emoties uiteindelijk ontspruiten aan 'hard wired circuits' in de viscerale-limbische hersenen. Deze circuits zouden vroeg in de evolutie van het zoogdier ontstaan zijn en de onderliggende controlemechanismen zouden overeenkomstig zijn voor mens en lagere zoogdieren. De auteur specificeert vier van deze circuits voor, respectievelijk, een toestand van verwachting (expectancy), woede (rage), angst (fear) en paniek (panic). Panksepp gaat uit van de veronderstelling dat de fundamentele hersenorganisatie van emoties niet wezenlijk verschilt bij mens en dier. Op grond hiervan stelt hij voor introspectie te gebruiken als een bron van hypothesen omtrent de hersenorganisatie van dieren en, omgekeerd, om zorgvuldig te kijken naar dierstudies wanneer wij de menselijke emoties bestuderen. Blijkens de 'open peer commentaries' waren deze voorstellen op zijn zachtst gezegd controversieel. Interessanter is echter dat veel van de reacties een late echo lijken van Vygotskij's hiervoor weergegeven kanttekeningen. Zo stelde Averill (1982, p. 424) dat menselijke emoties niet onveranderlijk en primitief zijn en dat zij niet gescheiden mogen worden van hogere denkprocessen. Naar zijn mening variëren zij sterk, zowel tussen individuen en culturen, en berusten zij op hogere cognitieve processen. Andere auteurs (Lazarus, 1982; Delgado, 1982) beschuldigden Panksepp van reductionisme. Menselijke emoties zijn subtiel en complex en reflecteren cultureel bepaalde betekenisystemen. Het gaat niet aan deze emoties op te vatten als een

mengeling van lagere, met de dieren gedeelde, emoties. Delgado (1982, p. 426) bracht het probleem van de ontogenese van menselijke emoties naar voren en De Soussa (1982, p. 428) en Solomon (1982, p. 445) stelden dat complexe menselijke emoties niet verklaard kunnen worden door te verwijzen naar vier 'primitieve' emoties. De laatstgenoemde auteur beschuldigde Panksepp van dualisme vanwege diens onvermogen de introspectief verkregen evidentie te integreren met 'the continued treatment of emotions as "primitive" ingredients in an emotional cookbook'.

Deze korte weergave van de theorieën van Schachter en Panksepp en de reacties erop laat zien hoe het lichaam-geest dualisme nog altijd aanwezig is in het hedendaagse emotieonderzoek. Tevens werd duidelijk hoe veel van de door Vygotskij opgeworpen problemen nog altijd verre van opgelost zijn.

6. Vygotskij's speurtocht naar een oplossing

Vygotskij poneert dat de kiem van een beter type causale verklaring te vinden valt in Spinoza's *Ethica*. Hij was hogelijk gefascineerd door het werk van Spinoza (Levitin, 1982; Van der Veer, 1984) en meende dat diens ideeën 'als diamant door glas snijden'. Het valt zeker te begrijpen dat Vygotskij een trouw lezer van Spinoza's geschriften was.² Deze filosoof sprak zijn tijdgenoot Descartes op diverse punten tegen. Punten die voor Vygotskij van centraal belang waren. In de eerste plaats is hier natuurlijk Spinoza's monisme. Lichaam en ziel werden door hem als twee aspecten van dezelfde substantie beschouwd. Er is geen sprake van, enerzijds, een mechanistisch gedefinieerd lichaam, en anderzijds, een vrije, ongedetermineerde ziel. Herhaaldelijk citeert Vygotskij Spinoza's woorden in de *Ethica*: 'De meesten die over de aandoeningen en de levenswijze der mensen geschreven hebben, schijnen niet over natuurlijke dingen, welke de gewone wetten der Natuur volgen, doch over dingen, welke buiten de Natuur staan te handelen. Ja, zij schijnen de mens in de Natuur te beschouwen als een zelfstandige staat binnen een andere staat. Immers zij nemen aan, dat de mens de orde der Natuur eer verstoort dan volgt, dat hij volstrekte

2. Twee van Spinoza's boeken waren voor de revolutie in het Russisch vertaald, te weten de *Ethica* en het 'Vertoog over de zuivering des verstands'.

macht heeft over zijn handelingen en dat hij door niets anders dan door zichzelf wordt bepaald' (Spinoza, 1974). Spinoza wenste de deterministische verklaring uit de breiden tot alle menselijke handelingen en het rijk van de ziel. Hij accepteerde geen 'staat in de staat' en kritiseerde Descartes' dualisme. Dit was uiteraard koren op de molen van Vygotskij, die eveneens naar een causaal-deterministische verklaring van de hogere processen zocht, en de kloof tussen lagere en hogere emotionele processen niet wenste te accepteren. Het enige verschil is een verschil in rijkdom en complexiteit, en al onze emoties kunnen alle tredes van de sentimentele evolutie bestijgen'. Duidelijk klinkt hier door hoezeer het dualisme van Descartes en zijn volgelingen strijdig is met Vygotskij's ontwikkelingsgerichte, 'genetische' benadering.

Veel meer wordt door Vygotskij in het onderhavige essay niet over de potentiële bijdrage van Spinoza gezegd. Het manuscript breekt af na de analyse van Descartes' schadelijke invloed en het positieve gedeelte over de mogelijk bijdrage van Spinoza ontbreekt. We kunnen daarom slechts raden naar Vygotskij's exacte bedoeling. In dit verband heeft Jarosevskij (in Vygotskij, 1984, p. 346) enige opmerkingen gemaakt die nuttig zijn voor de beoordeling van de waarde van Spinoza's werk voor Vygotskij. Jarosevskij onderstreept Spinoza's determinisme in verband met Vygotskij's streven naar een causaal-deterministische benadering in de psychologie. Inderdaad verklaart Vygotskij herhaaldelijk in zijn essay over de emotie dat er geen andere verklaring kan zijn dan een causale verklaring. Hij ziet het als zijn voorname taak zo'n verklaring van de hogere psychische processen te vinden zonder in mechanistische verklaringen te vervallen. Jarosevskij onderscheidt nu drie typen van deterministische verklaring in de psychologie. Het eerste type is het mechanistisch determinisme dat we bij denkers als Descartes en LaMettrie tegenkomen. Het menselijk gedrag wordt in die visie verklaard door te verwijzen naar uiterst kleine entiteiten (atomen) die op strikt mechanische wijze (botsing) informatie aan elkaar doorgeven. De metafoor voor dit type verklaring was van oudsher de

klok (zie Vroon & Draaisma, 1985). Het tweede verklaringstype is het biologisch determinisme, hetgeen Jarosevskij belichaamd ziet in het werk van Darwin. Dit type verklaring acht hij progressief ten opzichte van het mechanisme. Menselijk gedrag wordt nu verklaard door te verwijzen naar biologische analyse-eenheden zoals bijv. 'homeostase'. De thalamustheorie van Cannon en Bard valt onder dit type. Ten slotte is er het sociaal-historisch determinisme. Hierbij wordt menselijk gedrag verklaard door te verwijzen naar sociale en culturele invloeden en door de historische ontwikkelingsgang ervan te traceren in fylo- en ontogenese. Dit verklaringstype is kenmerkend voor Vygotskij en werd door hem ontwikkeld in het kader van zijn cultuurhistorische theorie (zie Van der Veer, 1985). Een dergelijk gezichtspunt impliceert niet dat de eerste twee verklaringstypen hun waarde verliezen voor de psychologie. Wel dienen zij aan een sociaal-historische analyse ontworpen te worden indien we met specifiek menselijke, hogere menselijke processen van doen hebben. Elders heeft de eerste auteur beschreven hoe voor Vygotskij het medium voor dit sociaal-cultureel determinisme bovenal de taal was (Van der Veer, 1985). Interessant is nu dat Spinoza de mens als een geheel zag en mechanistische verklaringen afwees. Hij zag geen principieel verschil tussen (lagere) emotionele processen en (hogere) intellectuele processen. Dit paste zeer goed in Vygotskij's ideeën, die immers naar een weg zocht om emotionele ervaringen en andere aspecten van het bewustzijn te integreren. Hij was ervan overtuigd dat emotionele en cognitieve ontwikkeling niet te scheiden waren. De algehele cognitieve ontwikkeling van het kind (in het bijzonder de taal) zal de emotionele ervaring geleidelijk aan transformeren. Spinoza's nadruk op de eenheid van ziel en lichaam en zijn determinisme passen dus goed in Vygotskij's ontwikkelingsmodel. De kern van Vygotskij's sociaal-historisch determinisme is te laten zien hoe het kind zich de culturele instrumenten via de taal eigen maakt en hoe zijn affectieve en cognitieve ontwikkeling uiteindelijk bepaald wordt door sociaal-culturele factoren. In zijn laatste boek (*Denken en spraak*) heeft Vygotskij het menselijk bewustzijn omschreven als een complex weefsel van emotionele, motivationele en cognitieve betekenissen. Op grond van het voorgaande onderschrijven we Jarosevskij's stelling dat Spinoza's determinisme paste binnen Vygotskij's speurtocht naar een causale, verklarende psychologie. Tevens zagen we hoe Vygotskij Spinoza's monistische benadering kon gebruiken. Het is waarschijn-

lijk langs deze weg dat Vygotskij geprobeerd zou hebben zijn 'tamelijk naieve en vreemde' (in zijn eigen woorden) poging te rechtvaardigen om modern psychologisch onderzoek met klassiek filosofisch gedachtegoed te verbinden.

7. Besluit

We hebben Vygotskij's essay nu min of meer in detail besproken. Uit de bespreking van dit weinig bekende werk werd duidelijk dat Vygotskij ook als historisch en theoretisch psycholoog actief is geweest. Zijn oeuvre omvat meer dan alleen ontwikkelingspsychologische, pedagogische en onderwijskundige geschriften.

Vygotskij was uiteraard niet de eerste en zeker niet de laatste psycholoog die de doorwerking van het Cartesiaanse erfgoed in de psychologie aan de orde heeft gesteld. In Nederland is deze kwestie vele malen aan de orde gesteld, onder anderen door Linschoten (1978), Sanders et al. (1976) en, recentelijk, door Vroon & Draaisma (1985). Voorts is het zo dat ook de James/Lange-theorie al vanuit het gezichtspunt van Descartes' dualisme door anderen geanalyseerd was. Vygotskij maakte, bijvoorbeeld, gebruik van analyses van Irons (1894) en Titchener (1914).

Niettemin zijn Vygotskij's analyses ook voor de hedendaagse psychologie van de emoties nog van belang. Zijn stelling dat de emotiepsychologie dualistisch is, wordt goed onderbouwd en wordt ook tegenwoordig nog gehoord (zie paragraaf 5). Maar de strekking van Vygotskij's analyse is nog wijder. Zij heeft betrekking op het algemene probleem van het hermeneutische dan wel natuurwetenschappelijke karakter van de psychologie (Kendler, 1981). Vygotskij weet overtuigend te beargumenteren dat het theoretische apparaat van de psychologie dualistisch is en dat dit dualisme teruggaat tot Descartes. Deze stelling is vandaag evenzeer verdedigbaar als in Vygotskij's tijd. Een dergelijk dualisme wordt zelfs van tijd tot tijd verdedigd (Popper & Eccles, 1977).

De kwestie van het lichaam-geest dualisme blijft een belangrijk obstakel voor de vooruitgang van de theoretische status van de hedendaagse psychologie. We hebben Vygotskij's pogingen laten zien om dit obstakel te overwinnen en gaven aan in welke richting hij de oplossing zocht. Hoewel zijn bijdrage fragmentarisch en onvolkomen is gebleven, dient zij naar onze mening toch niet vergeten te worden. Veel van het huidige empirische onderzoek is theoretisch gespro-

ken tamelijk bijziend en een hernieuwde studie van het fascinerende werk dat in de jaren twintig en dertig door psychologen verricht is, zou als een welkome corrigerende lens kunnen werken. Vygotskij's bijdrage aan de bestudering van het lichaam-geest dualisme verdient een zorgvuldige analyse, ook al werd deze bijdrage door de auteur niet voltooid.

LITERATUUR

- Averill, J.R. (1982). Emotions: Hard-or soft-wired? *Behavioral and Brain Sciences*, 5, 424.
- Bruner, J. (1985). Vygotskij: a historical and conceptual perspective. In: J.V. Wertsch (Ed.), *Culture, communication and cognition: Vygotskian perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cottingham, J., Stoothoff, R., & Murdoch, D. (1985). *The philosophical writings of Descartes. Volume I*. London: Cambridge University Press.
- Davydov, V.V. & Radzichovskij, L.A. (1984). Naučnoe tvorčestvo L.S. Vygotskogo i sovremennaja psihologija [Het wetenschappelijk oeuvre van L.S. Vygotskij en de hedendaagse psychologie]. *Sovremennaja vyssjaia škola*, 47, 37-47.
- Davydov, V.V. & Radzichovskij, L.A. (1985). Vygotskij's theory and the activity-orientated approach in psychology. In: J.V. Wertsch (Ed.), *Culture, communication, and cognition: Vygotskian perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delgado, J.M. (1982). Animal and human emotionality. *Behavioral and Brain Sciences*, 5, 425-427.
- De Sousa, R. (1982). Introspection as the Rosetta stone: Millstone or fifth wheel? *Behavioral and Brain Sciences*, 5, 428-429.
- Eysenck, H.J. (1985). *Decline and fall of the Freudian empire*. Harmondsworth: Penguin Books Ltd.
- Irons, D. (1894). Descartes and modern theories of emotion. *Mind*, 3, 77-97.
- Jakobson, R. (1985). *Izbrannye raboty* [Geselecteerde Werken]. Moskou: Progress.
- James, W. (1890). *The principles of psychology*. New York: Holt.
- Jarosevskij, M.G. (1984). Posleslovie [Nawoord]. In L.S. Vygotskij. *Sobranie sočinenij. Tom 6. Naučnoe nasledstvo* [Verzamelde Werken. Deel 6. Wetenschappelijke Nalatenschap]. Moskou: Pedagogika.
- Kendler, H.H. (1981). *Psychology: A science in conflict*. New York: Oxford University Press.
- Lazarus, R.S. (1982). Psychobiology without psychosocial significance. *Behavioral and Brain Sciences*, 5, 438-439.
- Levitin, K. (1982). *One is not born a personality*. Moskou: Progress Publishers.
- Linschoten, J. (1978). *Idolen van de psycholoog*. Utrecht: Erven J. Bijleveld.
- Meijssing, M.A.M.M. (1986). *Mens of machine? Het lichaam-geest probleem in de cognitieve psychologie*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Panksepp, J. (1982). Toward a general psychobiological theory of emotions. *Behavioral and Brain Sciences*, 5, 407-422.
- Plato (1980). *Verzameld werk. Deel 2*. Baarn: Ambo.
- Popper, K.R. & Eccles, J.C. (1977). *The self and its brain. An argument for interactionism*. Berlin: Springer.

- Reisenzein, R. (1983). The Schachter theory of emotions: Two decades later. *Psychological Bulletin*, 94, 239-264.
- Sanders, C., Eisenga, L.K.A., Van Rappard, J.F.H. (1976). *Inleiding in de grondslagen van de psychologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Schachter, S. (1975). Cognition and peripheralist-centralist controversies in motivation and emotion. In: M.S. Gazzaniga & C. Blakemore (Eds.), *Handbook of Psychobiology*. New York: Academic Press.
- Solomon, R.C. (1982). Emotional cookbooks. *Behavioral and Brain Sciences*, 5, 444-445.
- Spinoza, B. de (1974). *Ethica*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Titchener, E.B. (1914). A historical note on the James/Lange-theory of emotion. *American Journal of Psychology*, 25, 427-447.
- Toulmin, S. (1978). The Mozart of psychology. *New York Review of Books*, 28, 51-57.
- Veer, R. van der (1984). Early periods in the work of L.S. Vygotskij: The influence of Spinoza. In: M. Hedegaard, P. Hakkarainen & Y. Engeström (Eds.), *Learning and teaching on a scientific basis*. Aarhus: Psykologisk Institut.
- Veer, R. van der (1985). *Cultuur en cognitie. De theorie van Vygotskij*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Vos, J.F. (1976). *Onderwijswetenschap en Marxisme. De methodenstrijd in de sovjetonderwijswetenschap*. Groningen: Tjeenk Willink.
- Vroon, P. & Draaisma, D. (1985). *De mens als metafoor. Over vergelijkingen van mens en machine in filosofie en psychologie*. Baarn: Ambo.
- Vygotskij, L.S. (1956). *Izbrannye psichologičeskie issledovanija. Myšlenie i reč* [Geselecteerde psychologische verhandelingen. Denken en spraak]. Moskou: Izdatel'stvo Akademii Pedagogičeskich Nauk.
- Vygotskij, L.S. (1960). *Razvitie vysšičich psichičeskich funkcij* [De ontwikkeling van hogere psychische functies]. Moskou: Izdatel'stvo Akademii Pedagogičeskich Nauk.
- Vygotskij, L.S. (1962). *Thought and Language*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Vygotskij, L.S. (1968). O dvuch napravlenijach v ponimanii prirody emocij v zarubežnoj psichologii v načale xx veka [Omtrent twee richtingen in het begrip van de aard van emoties in de buitenlandse psychologie aan het begin van de 20ste eeuw]. *Voprosy psichologii*, 2, 149-156.
- Vygotskij, L.S. (1970). Spinoza i ego učenie ob emocijach v sve-toj sovremennoj psichonevrologii [Spinoza en zijn leer over de emoties in het licht van de hedendaagse psychoneurologie]. *Voprosy filosofii*, 6, 120-130.
- Vygotskij, L.S. (1978). *Mind in Society*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Vygotskij, L.S. (1984). *Sobranie sočinenij. Tom 6. Naučnoe nasledstvo* [Verzamelde Werken. Deel 6. Wetenschappelijke Nalatenschap]. Moskou: Pedagogika.